

НОВІ ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ В УКРАЇНІ З ПОЗИЦІЇ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМУ

Юрій Радченко

Центр дослідження міжетнічних відносин Східної Європи
ORCID: 0000-0002-2584-5865

DOI: 10.36169/2227-6068.2022.02.00005

Анотація. Україна напередодні початку радянсько-німецької війни представляла собою територію зі строкатим мультикультурним населенням, тож Голокост на теренах УРСР слід розглядати в цьому контексті. Українці, росіяни, кримські й волзькі татари, люди змішаного походження, християни та мусульмани на території України могли займати в період окупації досить різні позиції щодо нацистської політики «остаточного вирішення» – від участі в Голокості до активної допомоги в рятуванні жертв. Ашкеназоцентричний підхід у вивченні історії Голокосту та його комеморації в Україні закриває можливість подивитися на єврейське населення України як на мультикультурну спільноту, членами якої були кримчаки, караїми, суботники та інші подібні групи. Важливим елементом дослідження Голокосту є вивчення стосунків української та єврейської діаспор у Північній Америці в контексті комеморації.

Ключові слова: Голокост, мультикультуралізм, євреї, татари, кримчаки, караїми, поляки, комеморація

У 1971 році в Ізраїлі сталася політична криза. Навесні того року єрусалимський район Мусрара (Мораша) охопили демонстрації євреїв, які прибули з мусульманських та арабських країн. Протестний рух називав себе «чорними пантерами». Демонстранти виступали проти дискримінації з боку євреїв-ашкеназів, які на той час мали керівні позиції в державному апараті та армії Ізраїлю. Унаслідок цього голос демонстрантів було почуто. Уряд пішов на діалог, і за деякий час «східні» євреї були інтегровані до ізраїльського суспільства (Bernstein 1984). Ці події вкотре засвідчили, що єврейство є дуже неоднорідною, мультикультурною спільнотою, вивчаючи яку, треба зважати на цей чинник.

Ізраїльський історик Аркадій Зельцер писав про радянських євреїв після 1945 року:

З історичного погляду повоєнне радянське єврейство не було монолітною групою. Такий факт чітко позначився на єврейській самоідентифікації. Це справедливо щодо відмінності між ашкеназькими євреями, кримчаками, гірськими, грузинськими та бухарськими євреями. Ба більше, до ашкеназьких євреїв Російської імперії належали литваки, українські євреї, євреї Бессарабії, євреї Курземи, або Курляндії, та ін. Були також дрібніші відмінності серед євреїв, їхньої місцевої належності і відповідно місцевої фонетичної або лексичної специфіки їдишу, місцевих традицій і поведінки. (Zeltser 2018: 31)

Отже, очевидним є те, що євреї, які мешкали в кордонах СРСР та УРСР на 22 червня 1941 року, були ще більше мультикультурними та полілінгвістичними, ніж зараз. Однією з проблем студій Голокосту в Україні може бути його «ашкеназоцентричність», яка, з одного боку, виглядає «логічно» (адже абсолютна більшість жертв Голокосту в Україні були євреї-ашкенази), а з другого боку, жертвами переслідувань нацистів, їхніх союзників та колаборантів в Україні були й інші групи євреїв – кримчаки, у деяких місцевостях караїми, суботники (які «єврействують» і «караїмствують») та ін. У студіях Голокосту фактично немає спроби дивитися на українських євреїв як на мультикультурну спільноту, яка є частиною більш глобальної єврейської цивілізації всесвітнього характеру (поряд, наприклад, з мусульманською та християнською цивілізаціями). У більшості робіт українських і зарубіжних істориків, які вивчають історію Голокосту в Україні та інших країнах, розглянуто ці події як відносини німців, їхніх союзників (румунів, угорців, словаків, італійців та ін.), українців, поляків, румунів, хорватів та ін. і євреїв-ашкеназів (Arad 1999; Arad 2009; Arad 2018; Vajohr, Pohl 2008; Brandon, Lauer 2015). Протягом війни в Україні проживала велика кількість різних народів та етнорелігійних груп, які поводити себе по-різному під час реалізації політики масових вбивств євреїв нацистами, їхніми союзниками та колаборантами – співробітничали у Голокості, рятували єврейське населення, «стояли позаду», займали якісь проміжні позиції в цій схемі або навіть грали всі ці ролі почергово в різні періоди нацистського правління.

Наприклад, практично зовсім не досліджено участь кримських татар або татар Донбасу в переслідуванні та рятуванні євреїв у період нацистської окупації. Є радше нарративи-стереотипи, коли, наприклад, у російському шовіністичному підході депортація кримських татар «виправдовується» співробітництвом з нацистами частини їхніх політичних лідерів та «рядового» населення в період окупації

(Drobiazko, Romanko, Semenov 2011). З другого боку, в середовищі кримськотатарської інтелігенції немає спроб дискутувати щодо проблеми колаборації в роки війни, а всі національні наративи переважно про депортацію 1944 року та героїзм – участь у боротьбі проти нацизму й рятування євреїв у роки війни, а після окупації Криму Російською Федерацією у 2014 році – про «вікову дружбу» кримських татар і українців. Такі дослідження можуть бути цікаві як з перспективи вивчення тюрксько-єврейських, так і ісламсько-єврейських відносин в Україні. Особливий інтерес вони можуть становити з перспективи ескалації/затухання палестино-ізраїльського конфлікту, дипломатичних «війн» Туреччини і Держави Ізраїль та посилення ісламського антисемітизму як досить модерного явища ХХ–ХХІ століть. Ця стаття є спробою показати проблеми й перспективи вивчення історії Голокосту в Україні з позиції мультикультуралізму.

Євреї і тюрки

Турецька «політика пам'яті» в сучасному тюркському й ісламському світах є прикладом для наслідування та копіювання. Особливе місце в цих процесах посідають кримські татари, які не тільки етнічно та релігійно пов'язані з турками, але й мають досить велику та впливову діаспору в Туреччині. У сучасній турецькій геополітиці кримських татар у Східній Європі розглядають як протезе Анкари (як, наприклад, боснійців на Балканах). Одним з важливих елементів сучасної турецької внутрішньої і зовнішньої політики є зображення Османської імперії як толерантної держави, яка гостинно приймала єврейських біженців з Іспанії та Португалії після 1492 року, що багато в чому відповідає дійсності – ця країна була дуже гостинна для єврейських переселенців (Hammal 2018). Водночас така політика не змінювалася навіть на тлі погіршення відносин з Ізраїлем наприкінці 2000-х років. У межах цього підходу відбувається пошук турків (і тюрків), які рятували євреїв у роки Другої світової війни. Іноді такі пошуки призводили до фальсифікацій та написання вигаданих «історій». Прикладом цього може бути випадок турецького дипломата Ісмаїла Недждета Кента (1911–2002), який стверджував, що ризикував життям, щоб врятувати євреїв під час Другої світової війни. Перебуваючи на посаді віце-консула Туреччини в Марселі протягом 1941–1944-х років, він нібито надав документи про громадянство десяткам турецьких євреїв, які мешкали у Франції та не мали належних документів, щоб врятувати їх від депортації до нацистських газових камер. Кент розповідав, що у 1943 році помічник турецького консульства сказав йому, що німці завантажили 80 турецьких євреїв, які проживали в Марселі, у вагони для худоби для транспортування «до Німеччини». Пізніше Кент згадував таке: «До сьогоднішнього дня я пам'ятаю напис на вагоні: “Цей вагон може бути завантажений 20 головами худоби та 500 кілограмами трави”». За його словами, він підійшов до «командира гестапо» на станції і вимагав звільнення євреїв, оскільки вони були турецькі громадяни, а Туреччина мала нейтральну позицію. Чинюник відмовився звільнити людей, сказавши, що це євреї і вони мають бути «депортовані». Після цього Кент та його помічник швидко застрибнули в потяг (True courage of one who had to act 2002). Німецький чиновник попросив Кента зійти, але той відмовився. На наступній станції німецькі офіцери також

сіли до вагона й перепросили в Кента. На вулиці їх чекала машина, щоб повернути його до офісу. Кент пояснив: помилка полягала в тому, що в потяг завантажили 80 громадян Туреччини. Він буцімто сказав німцям: «Як представник уряду, який відкидає таке ставлення до релігійних переконань, я не міг думати про те, щоб залишити їх там». Німці, здивовані його безкомпромісною позицією, врешті-решт випустили всіх євреїв. Кент також стверджував, що звернувся до єврейської громади, видав турецькі документи, що посвідчували особу, десяткам турецьких євреїв, які проживають на півдні Франції, або тим, які втекли туди й не мали дійсних турецьких паспортів. Кент розповідав, що він пішов до штаб-квартири гестапо висловити протест щодо роздягання чоловіків на вулиці в Марселі, щоб визначити, чи є вони євреями (за обрізанням), він буцімто дорікнув німецькому командирі й повідомив, що факт обрізання не обов'язково доводить єврейство особи, оскільки мусульмани також обрізані (True courage of one who had to act 2002). Історик Марк Девід Баер відзначає кілька протиріч та невідповідностей в історії Кента, роблячи висновок, що вона вигадана (Baer 2020: 193–194).

Схожа ситуація є і в кримськотатарському наративі. У колах кримських татар популярною стала історія про Сайде Аріфову, яка начебто врятувала в Криму під час нацистської окупації 88 єврейських дітей, видаючи їх за кримських татар. Перевірка історії довела: цього факту не було зафіксовано в жодному єврейському свідченні, відомому Яд Вашем та іншим подібним інституціям (Konsultatsiia avtoru). Цю вигадану історію тиражувала навіть українська єврейська газета «Хадашот», у якій повідомлялося, що «коли нацисти окупували Крим, Сайде Аріфова вирішила видати єврейських дітей, які перебували в дитсадку, за кримських татар» (Melman 2016).

Ба більше, ця «історія» з кримськотатарського перейшла в наратив казанських татар. Зокрема, на сайті Світового конгресу татар було опубліковано статтю журналістки, яка відвідала Крим і стала свідком того, як «історію» про Аріфову розповідала місцева жінка-гід:

За одним із столів біля вікна сиділа світловолоса жінка-гід середнього віку, яка, побачивши нас, привіталася... Стало очевидно, що до нас тут у спокійній і неквапливій обстановці йшлося про знамениту кримськотатарську виховательку й педагога Сайде Аріфову. Виявляється, під час німецької окупації Криму у 1942–1943 роках вона, уродженка Бахчисараю, яка працювала завідувачкою дитячого садка, врятувала від смерті 88 єврейських дітей та дорослих. Зізнаюся чесно, я була вражена, почувши історію її життя, яке, безсумнівно, має бути увічне всіма нашими народами (кримськими та казанськими татарами – Ю. Р.). Зі шкільної парти ми знаємо ім'я відомого польського педагога єврейського походження Януша Корчака (його справжнє ім'я Генрик Гольдшмідт), який добровільно разом зі своїми вихованцями – євреями за національністю увійшов до газової камери в концтаборі Треблінка, попри надану йому можливість уникнути цієї жорстокої і несправедливої долі. Проте про героїчне життя Сайде Аріфовой, якій 1942 року було лише 26, цього дня я дізналася вперше. І мені хотілося б, щоб її ім'я залишилося в наших серцях. (Taiševa 2021)

За мотивами цієї «історії» було знято навіть повнометражний фільм «Чужа молитва» (*Čuža molitva*), де кримські татари показані лише як герої та жертви. При цьому колаборанти в Криму, які намагаються виявити та передати німцям єврейських дітей, що їх буцімто переховувала Аріфова, показані тільки як слов'яни (росіяни).

Парадоксально, але реальні герої – турки (у цьому випадку кримські татари), Праведники народів світу, здебільшого відомі тільки професійним дослідникам історії Голокосту. Прикладом може слугувати доля родини Куртієвих – Аджикадира, його дружини Айше та сина Джафера. Ця кримськотатарська родина проживала в селі Айман-Кую, неподалік Керчі у Криму (з 1948 року село отримало назву Реп'ївка та згодом зникло). 16 листопада 1941 року німецькі війська захопили ці території, а за кілька днів у село прийшла нікому не знайома жінка із двома доньками. Вона попросила в родини Куртієвих впустити їх у будинок відпочити. Її з дітьми прийняли, і того ж вечора за вечерею жінка розповіла Аджикадиру та Айше, що її звать Ніна Бакші і що вона єврейка. Вона розповіла про те, як їй та її дочкам Аллі та Феодосії вдалося втекти з рідної Керчі після того, як їхній будинок був зруйнований під час бомбардування, а її чоловік убитий. Аджикадир запропонував їм залишитися разом з його родиною. На другий день він прийшов до старости села й повідомив, що в нього гостює вдова з дітьми його родича з Керчі. Бакші та її дочки, не ховаючись, жили в селі, проте за тиждень Ніна відчула, що місцеві чоловіки залицяються до неї і, щоб уникнути можливих ускладнень, вирішила повернутись додому. Наприкінці листопада 1941 року, холодної дощової ночі, вона у супроводі Джафера повернулася в Керч. Її дочки залишалися з Куртієвими аж до першого визволення Керчі, яке відбулося 30 грудня 1941 року. Наступного дня Ніна Бакші забрала їх та евакуювалася вглиб СРСР. Вони повернулися в Керч лише 1945 року, коли вже Куртієвих разом з рештою кримських татар заслали до Центральної Азії. Тільки у 1977 році, після тривалих пошуків, Ніна Бакші нарешті змогла визначити точне місцезнаходження своїх рятівників і того ж року приїхала до них у Самарканд. Тільки 31 травня 1999 року, вже за часів незалежної України, Яд Вашем удостоїв Аджикадира та Айшу Куртієвих почесного звання «Праведник народів світу» (*Kurtyev Adzhykadyr, Kurtyeva Aishe, Kurtyev Dzhafer*).

Іншою чутливою темою є кримськотатарський колабораціонізм. Декілька років тому я ініціював наукову дискусію з цього питання з представниками кримськотатарської інтелігенції, але не отримав належної відповіді. Відомо, що в геополітичних планах Третього Райху пантюркський та панісламський чинник відігравав значну роль. Керівництво нацистів хотіло залучити на свій бік якнайбільше мусульманського і тюркського населення у війні проти СРСР. У пропаганді для мусульманських народів Радянського Союзу нацисти повідомляли, що є їхніми визволителями від більшовицького режиму, надаючи свободу ісламського віросповідання та національного життя, які активно придушувалися в період 1920–1930-х років. У цій пропаганді найважливішим елементом був антисемітизм. Євреїв показували як ворогів ісламського й тюркського світу, які керують більшовизмом та англо-американцями (Gyliyazov 2009).

Вивчення локальної специфіки цієї політики може бути цікавим, наприклад, у контексті дослідження політики нацистів щодо караїмів на території Східної Європи у період 1939–1945 років. На теренах України й Польщі, підтримуючи контакти з татарськими націоналістами, частина нацистських чиновників не переслідувала караїмів через те, що вони часто мали добрі зв'язки з караїмськими націоналістами. Так було, наприклад, в окупованій Варшаві, де в 1943 році проживали 24 караїми. У жовтні 1940 року керівні нацистські чини окупованих польських земель зробили попередні кроки щодо звільнення місцевих караїмів від антиєврейських законів. Професор Ананій Зайончковський, провідний член Варшавського караїмського товариства, у 1941 році активно опікувався наданням місцевим караїмам неєврейського статусу. Завдяки його контактам із місцевими мусульманами-тюрками (багато з них були його учнями), варшавським караїмам було дозволено вважатися членами місцевої мусульманської громади. Їм навіть дозволили використовувати татарський молитовний зал для проведення власних обрядів. Сам Зайончковський щосили намагався бути в добрих стосунках зі своїми татарським колегами. За його спогадами, відносини між варшавськими татарами і караїми були набагато кращі, ніж між татарами та караїмами у Вільно (Kizilov 2015: 302). Ситуація для місцевих караїмів загострилася в березні 1943 року, коли художницю Лідію Соле (Каракаш), члена місцевої громади, німці вбили прямо на вулиці. Відтоді для Зайончковського проблема визнання неєврейського статусу караїмів у Варшаві стала головним завданням, яке забиравало більшу частину його вільного часу. Ці зусилля не були марні – варшавських караїмів визнали групою тюркського (татарського) походження у травні цього ж року (Kizilov 2015: 302).

Були випадки, коли татарські й караїмські націоналісти не знаходили спільної мови. Наприклад, у травні 1944 р. близько тисячі кримських караїмів, які могли бути причетні до колабораціонізму, побоюючись можливого переслідування з боку радянської влади, відступили з німецькою армією на Захід. Вони знайшли притулок у Відні і створили там «Verein der Tataren und Karaimen zu Wien» («Асоціація татар і караїмів у Відні»). Проте пізніше слово «караїми» в назві організації було відкинуто через те, що караїми почали виходити з асоціації. Причиною став конфлікт між представником караїмської громади Ковшанли та лідером татарських націоналістів Едіге Кирималом. Дійшло до того, що в листі від 12 лютого 1945 року Ковшанли звинуватив свого колишнього друга й колегу Киримала в тому, що він «не чистого татарського походження» і працював на НКВС (Kizilov 2015: 348–349). Мабуть, тому пізніше Киримал не згадав Ковшанли та іншого ідеолога та активіста караїмського тюркського націоналізму Серая Шапшала у своїх мемуарах, хоча писав про караїмів та їхній національний рух (Kirimal 1952).

У Харкові в період нацистської окупації частина караїмів була вбита разом з євреями-равиністами, а частина пережила окупацію. Отже, «татарський» і «тюркський» сюжети викликають значний інтерес і у вивченні історії цього міста. За переписом у грудні 1941 року татари (волзькі та кримські) становили досить помітну національну меншість у Харкові – 2 232 особи (DAKhO, R-2982, Op. 2, Spr. 17: 17). Серед інших тюркських народів у місті були також представлені азербайджанці і, можливо, інші народи Кавказу й Середньої Азії. Про це свідчать, наприклад, списки осіб, які

отримали патент на приватну торгівлю й бізнес у Харкові в жовтні-листопаді 1942 року: майже два десятки осіб мали тюркські мусульманські імена та прізвища. Зокрема Алім Азісов торгував у бакалійному кіоску на вулиці Катеринославській, 28 (DAKhO, F. R.-2982, Op. 3, Spr. 9: 21). Юсуп Ромаєв мав такий саме бізнес на вулиці Коцарській, 30 (DAKhO, F. R.-2982, Op. 3, Spr. 9: 24). Подала заявку на заняття торгівлею Нейма Бахтіозіна, 1914 року народження, жінка задекларувала себе татаркою, мусульманкою, проживала на Чоботарському провулку (DAKhO, F. R.-2982, Op. 3, Spr. 9: 42).

Татар у Харкові, як і в інших регіонах України, вербували в колаборантську адміністрацію та поліцейські структури. Наприклад, у міській управі Харкова у квітні 1942 року працював 53-річний кримський татарин, уродженець Феодосії, Алім Міждоба. В автобіографії він указав, що мав досвід служби в російській імперській армії в роки Першої світової війни, але потім не брав участі в Громадянській війні. З 1926 року Міждоба жив у Харкові і працював у сфері обслуговування буфетів, а з приходом німців йому вдалося влаштуватися на посаду буфетника до 16-ї міської управи. В умовах продовольчої кризи в рамках нацистської «політики голоду» це була посада, яка надавала тому, хто її обіймав, і його близьким можливість не голодувати в період окупації. Серед пунктів в анкеті для вступу на роботу, які Міждоба заповнив, була згадка про те, що в його сім'ї немає євреїв і комуністів (DAKhO, F. R-3066, Op. 1, Spr. 45: 2–4).

У харківській окупаційній пресі, зокрема в газеті «Нова Україна», друкували статті про життя в Туреччині. При цьому турків зображали як жертв євреїв-змовників. Наприклад, 20 жовтня 1942 року в цій газеті з'явилася стаття «Ненависть до євреїв зростає в Туреччині». Там повідомлялося, що євреї нібито причетні до підвищення цін на продукти харчування в Туреччині:

У турецькій громадськості панує здивовання з того, як щодня збільшуються ціни на харчі. Як відомо, уряд, відходячи від попереднього режиму примусового керування господарством і запроваджуючи вільну торгівлю, обіцяв цим способом оздоровчо вплинути на так звану чорну біржу. Зрозуміло, що на чорній біржі головні особи – жида. Ефект, якого сподівався уряд, здійснився тільки частково. Затримувані давніше із спекулятивною метою товари першої потреби знову з'явилися на ринку. Але роздрібні ціни збільшилися ще сильніше, аніж за часів чорної біржі... (Nenavist' do židiv 1942)

При цьому наголошувалося, що все це нібито сприяє посиленню антисемітських настроїв серед турків:

... зрозуміло, що при дедалі гірших злиднях зростає обурення народу поводженням плутократів, звичайно, здебільшого, не турецького походження, являючися в карикатурах. Тепер і турецький народ довідався, наскільки велика частина господарських нестач останніх років посталася внаслідок дій жидівства, яке безсовісно використовує ситуацію на шкоду народові. (Nenavist' do židiv 1942)

У Харкові в період окупації діяла мечеть за адресою вулиця Чоботарська, 17, де імамом був Ібрагім Тугушев (Nova Ukraina 1942). У місцевій пресі активісти

мусульманської громади публікували статті антисемітського та пронацистського характеру, в яких Німеччина зображувалася як союзник тюрків та мусульман у СРСР¹:

Іслам – це релігія, яка об'єднує сотні мільйонів людей різних національностей, що живуть у значній частині східної півкулі. Мохаммедани поряд з іншими народами міцно тримаються своїх звичаїв і вікових традицій, люблячи свою віру і свою волю. Однак, за винятком невеликої частини (як Туреччина, Афганістан тощо) більшість мохаммедан перебувають під владою большевиків та англійців. Гноблені, як економічно, так і духовно, вони не можуть розвивати своєї культури. Всяке прагнення їх до волі й самостійного розвитку в корені придушується большевиками та англійцями... Жидо-большевики під вивіскою інтернаціоналізму намагалися знищити всі кращі національні особливості народів країни, що звалася СРСР. І всякий прояв релігійного почуття вважався за антидержавний злочин. Винні в цьому, були негайно знищені кривавими руками НКВД всі мечеті були закриті. Імами й інші духовні особи були або арештовані й заслані в табори НКВД, або фізично знищені. Дітям і молоді в школах прищеплювали невір'я і прагнули довести їх до цілковитого духовного убогства... Народ проклинав жидо-большевицьку владу і молився, Богу, чекаючи нового порятунку. І порятунок прийшов. Могутня німецька армія поступово визволяє роздавлені большевиками народи. Серед них визволяється велика кількість мохаммедан (Крим, Кавказ і т. д.). (Nalibekov 1943)

Багато статей такого змісту було опубліковано в сімферопольській татаромовній газеті «Азат Крим» у період німецької окупації. Наприклад, 20 березня 1942 року там повідомлялося:

Між генералом Потьомкіним, цим вірним слугою Катерини, внаслідок незліченних хитрощів, обману та наклепів і загроз, що забрав з рук багатостраждального татарського народу ключ від Зеленого острова, і Сталіним, який отримав диктаторську владу в Росії за продаж Криму жидам, немає жодної різниці... (*Pobeda hermanskojho naroda* 1942)

У статтях на сторінках «Нової України» місцеві колаборанти-тюрки ісламського віросповідання повідомляли, що в Харкові можна також знайти «Азат Крим». Найімовірніше, це видання можна було отримати з рук татарських добровольців у різних колабораційних структурах. Крім того, повідомлялося, що на Курбан Байрам у грудні 1942 року в харківській мечеті зібралася 2 000 осіб – місцевих жителів та солдатів німецької армії, які були громадянами СРСР і сповідували іслам. Важливим у такій пропаганді було наголосити на тому, що, «отримавши свободу», тюрки-мусульмани моляться за Гітлера та його перемогу:

Кримський щоденний часопис «Азат Крим» («Вільний Крим»), що видається в Акмечеті, широко висвітлює на своїх сторінках ріст культури та животрепетні питання дня рідною татарською мовою. Цей часопис, переходячи з рук в руки, проходить кілометри, і ми нерідко зустрічаємо його навіть у нас в Харкові. Завдяки допомозі німецького командування навіть у Харкові, де мохаммедан усього близько 4.000 чоловіка, ми майже з перших днів приходу німецьких військ дістали можливість відкрити свою мечеть, куди сходяться мохаммедани м. Харкова і його околиць. Приходять і військові – мохаммедани німецької

¹ Збережено мову оригіналу.

армії. З особливою радістю збираються мусулмани в мечеть у дні свят і моляться та виконують священні обряди ісламу. Велику увагу приділяє німецька армія потребам вірних і зокрема мусулманській мечеті. Наприклад, в минуле свято Курбан Байрама 17 грудня 1942 року – в Харківській мечеті зібралося понад 2.000 чоловіків і імам мечеті мулла Ібрагим Тугушев відправив священну службу Курбан Байрама і виголосив намаз за здоров'я і багатоліття могутнього визволителя Адольфа Гітлера... (Nalibekov 1943)

Під час наступу Червоної армії Тугушев був змушений тікати з Харкова. Згодом він, мабуть, служив імамом при німецьких частинах у вермахті. Восени 1943 року перебував у Вінниці. Там Тугушев публікував у місцевій пресі пронімецькі статті:

Мусульманське віровизнання або іслам, як і інші віросповідання в Союзі, жорстоко переслідувалось. Віруюче населення і духовні проповідники мулли позбавлялися політичних прав, були грабовані матеріально, висилались на каторжні роботи і тисячами знищувались фізично. Божі храми – мечеті перетворювались на клуби та театри, а Коран, Боже послання, сквернилося непристойностями. Большевики всіма заходами: антирелігійною пропагандою, залякуванням і терором намагалися знищити всі найкращі якості людської душі – релігію, мораль і доброзвичайність. Вони виховували моральних калік, здатних виконувати найпідліші задуми уярмлення людей та знищення всього нежидівського. Після 24-літнього морально-політичного гніту, завдяки шляхетному німецькому народові і його героїчним воїнам десятки мільйонів людности Союзі були визволені з кривавих лап большевиків і дістали всі права, в тому числі і свободу віросповідання. (Tugušev 1943)

У Вінниці Тугушев відсвяткував місяць Рамадан у компанії німецької адміністрації та місцевих колаборантів. Сам він описав ці події, використовуючи антисемітську лексику:

30 вересня мусульмани м. Вінниці урочисто відсвяткували своє велике релігійне свято – Рамазан аїт. Церемоніял свята за дозволом п. окружного комісара було проведено в будинку Вінницької міської управи. Всі вінницькі мусульмани, що працюють або служать у лавах німецької армії, завдяки чуткому ставленню німецького командування та цивільної влади дістали дводенну відпустку з роботи і всі, як один, відвідали місце молитви. Після багаторічних переслідувань вони вільно і радісно, без страху бути схопленими агентами НКВД молилися Богові, просячи у Провидіння благої долі своєму визволителю – німецькому народові, його безстрашним воїнам та Фюреру Адольфу Гітлеру і щонайшвидшої перемоги німецької зброї над жидо-большовиками та англо-американськими плутократами. (Tugušev 1943)

Після війни Тугушев був заарештований радянськими слідчими органами та засуджений (Tugušev 2022).

Судячи з непрямих даних, наприклад з того, що татари й караїми йшли поряд у списках людей, які отримали право на торгівлю, можливо припустити: тюркський чинник міг сприяти тому, що караїмів у Харкові не переслідували з лютого 1942 року. Проте не слід перебільшувати цей чинник. Окупаційна влада в Харкові стала заgravати з тюркським націоналізмом та ісламською релігією влітку-восени 1942 року, коли караїмів у місті вже не переслідували. Водночас союзні відносини татарських і

караїмських націоналістів у Харкові сприяли тому, що місцева окупаційна влада не переглядала статус караїмів у місті в період 1942–1943 рр.

Євреї і поляки

Мультикультурні підходи можна використати і в дослідженні історії поляків України під час Голокосту. Колаборацію етнічних поляків, римо-католиків за віросповіданням, на території УРСР вивчали здебільшого історики, які живуть або народилися в Польщі. При цьому такі роботи обмежуються здебільшого Польщею в кордонах 1939 року (Relacja policjanta 1998, Grabowski 2020). Зараз немає дослідження, яке було би присвячено участі в Голокості поляків на території УРСР в кордонах 1939 року. Питання польської та української колаборації стає предметом політичної інструменталізації в широких політичних і пропагандистських колах (передусім у російських). Особливо це може бути актуально для польських кресовяцьких кіл¹. Зокрема, прикладом у цьому контексті можуть бути життя і творчість Віктора Поліщука (Poliszczuk 1994a, 1994b, 1994c, 1994d, 1994f). Він народився 1925 року в змішаній українсько-польській родині. Його батько Варфоломій обіймав посаду вїйта. Після входження Західної України до складу УРСР у 1939 році його батька заарештували та стратили більшовики. Разом із матір'ю-полькою та двома сестрами 14-річний Віктор Поліщук у квітні 1940 року був виселений до Казахстану. З листопада 1944 по березень 1946 року він проживав із родиною на території Дніпропетровської області. Після цього переїхав до Польщі, де мешкав до 1981 року. Потім була еміграція до Канади, де він оселився в Торонто й почав працювати у промельниківському тижневику «Новий шлях». Через деякий час під впливом невідомих подій він почав писати публіцистичні тексти, у яких ОУН та УПА показано лише в негативних ракурсах. Ідеологію ОУН, а також спадщину Дмитра Донцова Поліщук називав різновидом фашизму.

У своїх публікаціях Поліщук постійно наголошував на колабораціонізмі ОУН у 1941 році. Зокрема у своїй книзі «Гірка правда...» він писав, що, «вислужуючись перед диверсійними та поліцейськими службами, обидві ОУН мали на увазі ще й власні інтереси: захопити адміністрацію на території, щоб мати свого роду трамплін до створення уряду, або хоча б його ерзаца» (Poliszczuk 1995b).

Говорячи про українське самоврядування на окупованій території, автор характеризував його співробітників нейтрально:

Переважно ті, хто мав освіту і не був пов'язаний з більшовицьким режимом, а навіть якщо й був, то мав за собою сам, чи сім'я, репресії з боку більшовиків. Це вони відгукувалися на заклик похідних груп ставати на службу в місцевій адміністрації. Вони бачили, що закликають до цього українці. Вони, ті, хто пішов працювати в адміністрацію, дали на це згоду в добрій вірі, не знаючи дійсних намірів окупантів. А коли про них довідалися, було вже пізно відступати назад. Вони, здебільшого мимоволі, стали заручниками окупанта. (Poliszczuk 1994b)

¹ Кресовяки – поляки, які походять зі «східних кресів» (Західної України, Західної Білорусі й Литви).

Водночас українські поліцейські в описі Поліщука виглядають переважно як асоціальні елементи. Багато в чому така характеристика співробітників поліції також властива частині українського «націоналістичного» нарративу:

Хто з українців ішов у допоміжну поліцію? З розмов з багатьма людьми, яким маю всі підстави вірити, виходить, що йшли в неї переважно молоді покидьки, ледарі, люди без моральних принципів, ті, які шукали нагоди помститися своїм особистим ворогам, теж схильні до пияцтва дармоїди. Але були також у поліції й такі, котрі, як молоді люди, любили зброю, боязкі люди. Зрідка бували також у допоміжній поліції люди, які пішли до неї із наміром підтримувати громадський порядок. Усіх їх об'єднувало одне: вони, ті, які відразу після окупації території, пішли до допоміжної поліції – не знали з самого початку, яка їхня робота, яка їхня роль. (Poliszczuk 1995b)

Цікаво, що коли йдеться про роль у Голокості та інших військових злочинах польської допоміжної поліції, то в Поліщука з'являється риторика, схожа на ту, що її можна спостерігати в апологетів ОУН, коли обговорюється роль української поліції у знищенні євреїв. У 1998 році польський дослідник Гжегош Мотика опублікував спогади польського поліцейського, який брав участь у вбивствах українців на Волині в 1943 році (Relacja policjanta 1998: 126–140). Спогади були написані в березні 1944 року у Львові. Поліщук сумнівався в автентичності цього документа і стверджував, що його створили активісти ОУН, щоб «зганьбити польський народ»:

У чиїх інтересах було написано цей анонімний «документ»? Точно не в німецьких, не в радянських і не в інтересах польського підпілля. Написання такого спогаду у березні 1944 року означало самогубство. Такий «документ» міг виникнути лише на користь українських націоналістичних структур. (Archiwum Akt Nowych, Archiwum Wiktora Poliszczuka. Sign. 113)

У цьому ключі важливо зазначити, що Поліщук, як і деякі інші кресовяки, що були налаштовані націоналістично, дотримувався ультраконсервативних та антизахідних поглядів. У своїх текстах він таврував «західний капітал» (Archiwum Akt Nowych, Archiwum Wiktora Poliszczuka. Sign. 44), який, на його думку, «спонсорує» польських лібералів (Адама Міхніка, наприклад) та «бандерівців» одночасно. У своїй конспірології Поліщук доходив до того, що закликав заборонити діяльність багатьох прозахідних фондів, які підтримують демократичні реформи у країнах колишнього соцтабору, у Польщі:

Насамперед польська наука має позбутися політичного впливу, який часто здійснюється в іноземних інтересах за підтримки іноземного капіталу, наприклад, за фінансової помочі в Польщі Фонду ім. Баторего, Фонду Джорджа Сороса... (Archiwum Akt Nowych, Archiwum Wiktora Poliszczuka. Sign. 44)

Поліщук, як і інші пропагандисти, дуже критично ставився до академічних дослідників, які вивчали історію ОУН та УПА. Наприклад, він вважав Д.-П. Химку «необ'єктивним дослідником» (List 2007). Цим самим він показує дистанцію між науковим дослідженням «дражливих питань» і політичною інструменталізацією.

Також іншим складником цього «польського сюжету» в Україні під час нацистської окупації були поляки, що рятували євреїв від рук окупантів та

колаборантів. Наразі систематичних досліджень цієї теми досі немає. Маловідомими є імена осіб, які були ідентифіковані й отримали звання Праведника народів світу. Серед них можна назвати Михайла Ужицького та його родину. Він був етнічний поляк, римо-католик за віросповіданням, хоча у передвоєнні роки в УРСР називав себе українцем під час «польських акцій» НКВС. У нацистську окупацію Ужицький був призначений старостою одразу в трьох селах – Слобідка-Рахнівська, Гниловоди та Слобідка-Залісецька (зараз це Маківська сільська територіальна громада Кам'янець-Подільського району Хмельницької області). Він разом зі своєю дружиною Броніславою, сином і двома дочками в грудні 1942 року врятував 12-річного Іллю Кельмановича, родину якого розстріляли під час першої масової акції знищення євреїв у Кам'янці-Подільському в серпні 1941 року. Іллі вдалося вийти з місця розстрілів, назвавшись українцем. Після цього він більше року поневірявся по селах, поки не прийшов до місця, де старостою був Ужицький. Там він назвався Жорою Власюком, українським хлопчиком, батьки якого загинули під час бомбардувань. Кельманович називав Ужицького та його жінку по-місцевому вуйком та цьоткою, а вони його – Жоржиком. Ужицький знав про єврейське походження Іллі, який після війни давав такі свідчення радянським органам: «Спершу, коли я жив в Ужицького, то він не знав, що я за національністю єврей, а згодом, не пам'ятаю якого місяця, весною 1943 року Ужицький дізнався, що я за національністю єврей, але про це нічого не говорив» (Usač 2021). Виявилось, що Ілля кричав уві сні. Члени родини Ужицького, які жили в єврейському оточенні, розпізнали їдиш. Щоб остаточно впевнитись, зняли з нього штани та побачили обрізання. Відтоді до Іллі почали ставитися «більш відповідально»: йому забороняли зайвий раз з'являтися на людях, бігати до річки, стригли наголо, навчили римо-католицьких молитов. У небезпечних ситуаціях він утікав до Людмили, старшої доньки Ужицьких, яка жила у Гниловодах. Одного разу хтось доніс, що Ужицькі переховують єврея. До них прийшли двоє місцевих поліцейських, проте Іллю встигли попередити й він заховався. Михайло поскаржився німецьким солдатам, які були в селі, що його хочуть пограбувати, і ті вигнали поліцейських. Селянам же він заявив, що хлопчика перевірили і він не єврей. З поверненням радянської влади до регіону у квітні 1945 року Ужицького мобілізували до Червоної армії. На фронт він уже не потрапив і повернувся додому через кілька місяців. Надалі працював у місцевому колгоспі. Кельманович ще деякий час прожив у родині Ужицьких, поки з евакуації не повернулися його родичі та не забрали до себе. За деякий час Ужицького заарештували за роботу на посаді старости. Ілля свідчив на його користь, але факт порятунку єврейського хлопчика абсолютно не зацікавив радянських слідчих. Після винесення вироку Михайла спочатку відправили до «інвалідної колонії» в Острозі на Рівненщині, а потім до Карлагу в Казахстані, одного з найбільших таборів у системі ГУЛАГу, і врешті – до селища Сора у Красноярському краю. Там розміщувався табір Єнісейстрою, в'язнів якого примушували працювати на будівництві промислових об'єктів. Сім'я намагалась підтримати його посилками. Кельманович теж допомагав: «Ми весь час підтримували зв'язок. Я давав їм гроші. Вони посилали йому посилки туди» (Usač 2021). У зв'язку з амністією в СРСР 14 жовтня 1955 року справу Михайла Ужицького переглянули й вирішили зменшити строк ув'язнення до 10 років та звільнили зі зняттям судимості. Ще місяць після цього тривало бюрократичне листування з пошуку Ужицького в нетрях ГУЛАГу, згодом було

встановлено, що він помер ще 9 вересня 1951 року. Тільки 15 листопада 1999 року Яд Вашем надав звання Праведників народів світу Михайлові (посмертно), його дружині Броніславі (посмертно) та старшій доньці Людмилі. Кельманович наполягав, щоби Праведницею народів світу визнали також молодшу доньку Ядвігу, проте йому відповіли відмовою – малолітнім дітям це звання не надають (Usač 2021).

Історія, пам'ять та пам'ятники

Важливим аспектом вивчення Голокосту може бути дослідження комеморативних практик євреїв після війни, як показало вже цитоване дослідження Аркадія Зельцера (Zeltser 2018). Водночас, якщо дивитися на євреїв як на мультикультурну цивілізацію, про що також зазначив Зельцер, то і у вивченні процесів комеморації може з'явитися додаткове цікаве поле для дослідження. Звичайно, очевидним є те, що саме ашкенази стали головною жертвою Голокосту на території СРСР, а після війни ця частина єврейської радянської спільноти була провідним ініціатором та імплементатором політики комеморації. Проте історикам у майбутньому слід враховувати, що інші (неашкеназькі) групи євреїв у СРСР – кримські тюркомовні євреї-равиністи (кримчаки), гірські євреї або суботники так само стали жертвами нацизму і після війни намагалися зберегти пам'ять про своїх загиблих близьких та рідних людей. Для багатьох цих груп Голокост був смертельним ударом, «ефективність» якого закріпила радянська політика асиміляції, русифікації та придушення релігійного життя. Так, наприклад, трапилося з кримчаками, яких у довоєнному Криму налічувалося близько 7 000 осіб, більшість із яких загинули в період німецької окупації. Після війни кримчаки, які вижили, брали участь у комеморації загиблих членів своєї спільноти. Для істориків може бути ще цікавіше вивчати це в контексті того, що на тлі радянської та радикальної секуляризації кримчацького населення, у цій спільноті почав вироблятися власний аналог караїмського націоналізму (Hammal 2013). Ця тенденція посилилася після 1991 року, коли на пострадянський простір почала активно проникати література колишнього гахама (гахана) караїмів у Східній Європі та ідеолога караїмського націоналізму Серая Шапшала та його епігонів. Наприклад, Давид Ребі (1922–2019), відомий кримчацький активіст, викладач кримчацької тюркської мови, вважав кримчаків тюркським народом, який нібито прийняв юдаїзм і був прихильником «відродження» серед кримчаків тенгріанства (Členov 2019):

Кримчаки ніколи не були євреями. Кримчаки – це тюркський народ, тюркський етнос, який дійсно прийняв... іудейську релігію... Приймавши юдаїзм, вони залишилися вірними своїй колишній релігії, богу Тенгрі... Кримчаки – це своєрідний народ, який потрапив до Криму у VIII–IX столітті. (Крымчаки 2012)

У повоєнний період, попри свою нечисленність, кримчаки намагалися, як могли, облаштувати місця розстрілів близьких людей. Під Феодосією 15 грудня 1941 року було вбито зондеркомандою 10 б та місцевою поліцією понад 300 кримчаків, яких привезли з міської в'язниці. Пізніше там розстрілювали інших кримчаків та євреїв-ашкеназів, а також членів змішаних (слов'яно-єврейських) сімей. Страти людей у тому місці тривали до 1943 року. Після війни, як згадував активіст кримчацького руху Василь Герман, місцеві кримчаки збирали гроші, щоб зробити нормальний насип над

могилою та поставити пам'ятник. У цьому процесі допомогло те, що очолював групу член ВКП(б):

Після війни зібралось кілька кримчаків. Більш-менш молодих ... І вирішили облаштувати якимось це місце ... Щоб пам'ять була треба насип зробити тут ... Збиралися чоловік сорок на 9 травня і на день розстрілу (4 грудня – Ю. Р.) ... на цьому місці ... Організовував Сеня Бакші. Він був шевцем. Він був комуністом і тому йому дозволили (облаштувати місце та поставити пам'ятник –Ю.Р.). А то нам не дозволяли насип робити. А коли він пішов у райком партії: «Я ось комуніст, я хочу для своєї національності зробити хоч невеликий такий насип». Ну, дозволили. Ми тоді зібрали гроші. Найняли бульдозер і робили насип ... Ось такі зелені породи садили навколо. Вони й досі живуть ще. Згодом пам'ятник зробили. Він (Сеня Бакші – Ю. Р.) попросив: «Можна зробити пам'ятник?». «Можна зробити, тільки з дозволом таким, що не одні тільки кримчаки розстріляні, а місцевий народ, місцеве населення». Ось так дали дозвіл. Після насипу пам'ятник поставили того ж року. Це приблизно 1947 року... Пам'ятник було зроблено з мармурової крихти.... Людей до 20 було (у дні пам'яті розстріляних – Ю. Р.). (Interv'û s Ūriem Sapry)

Напис на пам'ятнику у вигляді невеликої піраміди був цілком радянським, жодного згадування, що там убито здебільшого кримчаків: «Тут поховані жорстоко закатовані в 1942–1944 роках 8 тисяч радянських людей» (Interv'û s Ūriem Sapry). І хоча там напис мав такий характер, проте пам'ятник став у 1947–2000-ті місцем жалобного паломництва саме кримчаків. У 1975 році на цьому місці був побудований новий радянський пам'ятник, оскільки попередній «постарішав» (Interv'û s Ūriem Sapry).

В іншому місці, біля Аджимушкайських каменоломень, де в травні-червні 1942 року було розстріляно понад 400 кримчаків та полонених радянських моряків (слов'ян), кримчаки розпочали процес створення пам'ятника вбитим лише під час пізньої Перебудови. При цьому, як згадував кримчацький активіст Юрій Сапрі, цей пам'ятник вдалося закінчити вже після 1991 року. Після цього пам'ятник і територія навколо стали місцем для зустрічей та меморіально-релігійних ритуалів (складно сказати, наскільки близькі до нормативного юдаїзму за кримчацьким або іншим нусахом¹):

Після 1945 року люди знали, звісно, але тоді треба було відновлювати будинки. Якимось про це (про встановлення пам'ятника – Ю. Р.) забули. Тоді населення кримчацьке вирішило збудувати тут пам'ятник. Вони звернулися до міськвиконкому. Це 1990 рік. Міськвиконком поки що робив креслення, відчуження тощо. Вони розпочали і не закінчили. Пів-пам'ятника зробили. Тут було розкидано все. І відбулася революція 1991 року – відділення держав. І тоді кримчаки вирішили на свої закінчити. Є фотографії, що ця пам'ятка стоїть у лісах. І тут людей 150 прийшло на Тхун (день пам'яті розстріляних кримчаків, а також ритуальна тризна з традиційною тюрксько-єврейською їжею на згадку про небіжчиків (Minich) – Ю. Р.)... І ось ми самотужки закінчили. (Interv'û s Ūriem Sapry)

¹ Нусах – канон єврейської літургії.

Водночас не можна забувати про комеморативні практики американських, ізраїльських та західноєвропейських євреїв, інформація про які могла проникати в СРСР через «залізну завісу» в період «холодної війни». Все ж таки в СРСР можна було потайки слухати західні радіостанції та існувала обмежена контрабанда літератури. Часто такі заходи і впливи мали «міжкультурний» характер. Наприклад, бували випадки, коли пам'ять жертв Бабиного Яру в 1970-ті відзначали українські та єврейські діаспори разом. При цьому українська діаспора замовчувала участь українців у Голокості, водночас героїзуючи та віктимізуючи членів ОУН(м), які були розстріляні поліцією безпеки та СД в Києві у 1942 році. Один із таких заходів відбувся в Лондоні 26 жовтня 1971 року з ініціативи Товариства імені Мазепи. Загалом туди прийшли майже 250 осіб різних національностей (українці, євреї, англійці, представники балтійських діаспор). Був запрошений і виступав із доповіддю автор роману «Бабин Яр» Анатолій Кузнєцов. Серед промовців були представники британських євреїв, наприклад, співробітник місцевого самоврядування Метью Валлей-Кохен (Tarnavskij 1971). На таких заходах українська (у цьому випадку – мельниківська) діаспора намагалася «зрівняти у жертвовності» київських євреїв та розстріляних членів ОУН(м). З українського боку головним завданням таких заходів було відвернути від своєї діаспори інтерес щодо пошуку в їхньому середовищі незасуджених військових злочинців, а з єврейської – утвердити власну ідентичність та морально підтримати радянських євреїв.

Крім таких зустрічей, були вдалі випадки створення простору пам'яті для символічного Бабиного Яру. Наприклад, в американському місті Денвері у 1982 році було організовано «Єврейсько-Український комітет» для «створення парку, присвяченого євреям та українцям, закатованим у Бабиному Яру міста Києва». Влада Денвера виділила для цього 27 акрів землі, і цей парк отримав назву «Бабин Яр» (Omel'čenko 1990: 901). Меморіал оформлений у вигляді «зірки Давида» з трьома відмінними архітектурними елементами – амфітеатром, гаєм та ярмом. У парк можна потрапити «через вузький прохід між двома грубо висіченими чорними гранітними монолітами з написами» (Landscape Information).

Водночас вплив цих процесів на Заході та в Ізраїлі на практику частини (особливо опозиційно налаштованих) радянських євреїв очевидний. Одним із центрів такої активності став Бабин Яр. Зокрема, напередодні 25-ї річниці перших розстрілів, увечері 24 вересня 1966 року, активісти на чолі з Еммануелем (Аміком) Діамантом на цегляній стіні закритого Єврейського цвинтаря розмістили полотнище з написом івритом і російською: «Бабин Яр. 1941, вересень 1966. Пам'ятай 6 мільйонів». Біля цього плаката зібралися кілька десятків людей, серед яких був письменник Віктор Некрасов та режисер Рафаїл Нахманович. За кілька днів, 29 вересня, на цьому місці відбувся мітинг за участі майже тисячі людей. Серед тих, хто прийшов, були не лише євреї, а й представники української інтелігенції – Іван Дзюба, Євген Сверстюк та багато ін. Письменник Володимир Войнович пізніше згадував, що на мітингу невідомий узяв слово і заявив: «Шановні євреї, я сюди потрапив випадково і хочу висловити свою солідарність. Я знаю, що багато українців брали участь у знищенні євреїв. Мені соромно за це» (Babin Âr: pam'ât' na tli istorii. 2017: 125–126). Показово, що такі промови не звучали під час українсько-єврейських зустрічах на Заході у той

саме час (або принаймні мені про них не відомо). Також цікаво те, що кількість учасників неформальних зустрічей у річницю трагедії в Бабиному Яру та інші пам'ятні дні, попри тиск влади, збільшувалася. Наприклад, 1968 року біля радянського пам'ятного знака з написом «Тут буде споруджено пам'ятник радянським людям – жертвам злодіянь фашизму під час тимчасової окупації м. Києва у 1941–1943 роках» зібралося 50-70 єврейських активістів, 1969 року – 300-400, а 1970-го – 700-800. Показово й те, що збори на цьому місці відбувалися не лише у дні річниці початку розстрілу в Бабиному Яру, а й у пам'ятні дні, які відзначають в Ізраїлі. Наприклад, в ізраїльській День пам'яті Катастрофи та героїзму (Йом ха-зікарон ла-Шоа ве-ла-гвур), який у 1972 році припав на 22 квітня, київські сіоністи організували покладання квітів та вінків до згаданого пам'ятного знака (Babin Âr: пам'ят' на tlì istorii 2017: 138).

Висновки

Дослідження засвідчило, що мультикультурний підхід в аналізі історії Голокосту в Україні може відкрити багато різних перспектив. Єврейське і неєврейське (християнське і мусульманське) населення України напередодні радянсько-німецької війни не були гомогенні. Навіть там, де татари не становили значної частини, як це було в Харкові, нацистські чиновники активно у пропаганді та на практиці підтримували ідеї панісламізму й пантюркізму. Звичайно, для нацистів тюрки й загалом мусульмани з СРСР були людьми «другого», а може, і «третього» сорту, але реалії війни змушували керівництво Німеччини йти на поступки у своїй ідеології та практиці. Це давало змогу караїмам не тільки в Криму, співробітничавши з тюркськими націоналістами, вижити в умовах нацистської окупації. Частина татарського населення зі співчуттям поставилася до трагедії євреїв у період окупації та рятувала їх. Як показує приклад родини Куртієвих з Криму, татарам легше було рятувати євреїв-кримчаків, які культурно й мовно були ближче до татар, аніж до ашкеназів або слов'ян. Історія рятування ашкеназів кримськими татарами залишається назагал недослідженою. У рамках татарського (особливо кримськотатарського) популярного історичного нарративу набувають поширення вигадані історії про татар, які рятували євреїв в роки нацистської окупації. Водночас реальні Праведники народів світу (або люди, які такого статусу не отримали через бюрократичні проблеми, але рятували євреїв) залишаються відомими лише для небагатьох істориків. Перспективними можуть стати дослідження ставлення до євреїв татар в інших регіонах їхнього проживання на період Другої світової війни – наприклад, на Донбасі або Волині. Також не слід забувати, що на певному етапі (у другій половині 1943 – в перші місяці 1944 років) у бандерівській партизанці служили (добровільно, через обставини або примусово) як тюрки, так і євреї. Досі не дослідженими залишаються їхні відносини між собою. Ці питання стосуються й інших народів, які проживали на території УРСР в кордонах на 22 червня 1941 року. Наприклад, стратегії колаборації з нацистами поляків, які проживали на Волині або в Галичині, багато в чому залежали від активізації терору з боку українського підпілля та національних партизанів проти них. Хоча поляки як в кордонах УРСР зразка 1939 року, так і в кордонах 1941 року допомагали євреям рятуватися від переслідувань німців та колаборантів, але їхня

мотивація могла бути зовсім різна. Наприклад, досі не вивчено, як на стратегії поведінки (зокрема і в актах допомоги євреям) польського населення УРСР впливали «антипольські акції» НКВС у другій половині 1930-х років. При цьому не слід забувати про інші народи, що проживали на території України в той час, – росіян, вірмен, болгар, гагаузів, угорців, чехів, які могли займати досить різні позиції у ставленні до євреїв у ті страшні часи.

Мультикультурні підходи можуть допомогти краще висвітлити, наприклад, специфіку нацистської «караїмської політики» на локальному рівні. Історія знищення досить багатьох «маргінальних» єврейських громад в Україні під час німецької окупації залишається недослідженою. Наприклад, це стосується суботників. Саме мультикультурний підхід дає змогу ширше дивитися на проблеми аналізу специфіки меморіалізації Голокосту – як на громадському рівні, так і в ситуації, коли в ці справи втручається держава або інша національна (релігійна) громада. Особливо цікаво вивчати комеморацію Голокосту в країнах, де мультикультуралізм став фактично державною доктриною – в США та Канаді. Як доводить дослідження, показовим у цьому ключі є приклад меморіалізації трагедії Бабиного Яру єврейською та українською діаспорами на Заході в часи «холодної війни». У дослідженні всіх цих проблемних питань важливим є чинник політичної інструменталізації, який часто використовують різні сторони залежно від політичної кон'юнктури.

У вивченні всіх названих і багатьох інших проблем в рамках вивчення Голокосту з мультикультурної перспективи може допомогти низка архівних документів, передусім судово-слідчі справи з архівів колишнього КДБ. Кинути світло на ці проблеми можуть також документи з різних приватних, громадських і державних архівів США, Канади, Аргентини, наприклад, з «Осередку» у Вінніпегу.

Бібліографія:

- Ačkinazi, I. (1993). *Pogrebal'nyj obrâd krymčakov* [from Rus.: Funeral Rite of the Krymchaks]. June 7, <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/170438/22-Achkinazi.pdf?sequence=1> (accessed 7 June 2022).
- Arad, Y. (1999). *Belzec, Sobibor, Treblinka: The Operation Reinhard Death Camps*. Bloomington: Indiana University Press.
- Arad, Y. (2009). *The Holocaust in the Soviet Union*. Lincoln: University of Nebraska Press.
- Arad, Y. (2018). *The Operation Reinhard Death Camps, Belzec, Sobibor, Treblinka*. Bloomington: Indiana University Press.
- Archiwum Akt Nowych, Archiwum Wiktora Poliszczuka. Sign. 44.
- Archiwum Akt Nowych, Archiwum Wiktora Poliszczuka. Sign. 45.
- Archiwum Akt Nowych, Archiwum Wiktora Poliszczuka. Sign.113.
- Baer, M. D. (2020). *Sultanic Saviors and Tolerant Turks: Writing Ottoman Jewish History, Denying the Armenian Genocide*. Bloomington: Indiana University Press.

- Bajohr F., Pohl, D. (2008). *Massenmord und schlechtes Gewissen: Die deutsche Bevölkerung die NS-Führung und der Holocaust* [from Germ.: Mass Murder and a Bad Conscience: The German Population, Nazi Leadership and the Holocaust]. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag.
- Bernstein, D. (1984). Conflict and Protest in Israeli Society: The Case of the Black Panthers of Israel. *Youth & Society* 16(2): 129–152.
- Brandon R., Lauer V. (2015). *Šoa v Ukraïni: istoriâ, svidčennâ, uvičennâ* [from Ukr.: The Shoah in Ukraine History, Testimony, Memorialization]. Kyiv: Dukh i Litera.
- Členov, M. (2019). *Čto volnovalo krymchakov v 1960-e hody (po materyalam chastnykh perepysok)* [from Rus.: What Worried the Krymchaks in the 1960s (Based on Private Correspondence)], February 20, https://www.youtube.com/watch?v=H6GQsjnzWrk&fbclid=IwAR3_DD3r44aAj-e-XoDeSj4OdnGo9HyLhABH1Z1vmAGr8sQ_4QyYV-5muLU&ab_channel=%D0%A6%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%80%D0%A1%D1%8D%D1%84%D0%B5%D1%80 (accessed June 20, 2022).
- Čuža molitva, 20 May 2018, https://www.youtube.com/watch?v=4_5kxvBXrGI&ab_channel=UAKINO (accessed 20 June 2022).
- DAKhO, Deržavnij arhiv Harkivs'koï oblasti (DAKhO), F. R.-2982, Op. 3, Spr. 9.
- DAKhO, Deržavnij arhiv Harkivs'koï oblasti (DAKhO), F. R-3066, Op. 1, Spr. 45.
- DAKhO, Deržavnij arhiv Harkivs'koï oblasti (DAKhO), R-2982, Op. 2, Spr. 17.
- Drobiazko, S., Romanko, O., Semenov, K. (2011). *Inostrannye formirovania Tret'ego rejha. Inostrancy na službe nacizma: istoriâ evropejskogo kollaboracionizma* [from Rus.: Foreign formations of the Tretheno Reich. Foreigners in the Service of Nazism: A History of European Collaborationism]. Moskva: Astrel; Kharvest.
- Grabowski, J. (2020). *Na posterunku. Udział polskiej policji granatowej i kryminalnej w zagładzie Żydów Okładka książki Na posterunku. Udział polskiej policji granatowej i kryminalnej w zagładzie Żydów* [from Pol.: At the Station. The Participation of the Polish Navy blue and Criminal Police in the Extermination of Jews The Cover of the book On the post. The participation of the Polish navy blue and Criminal Police in the Extermination of Jews]. Wołowiec: Czarne.
- Gyliazov, I. (2009). *Legion "Idel-Ural"* [from Rus.: Legion "Idel'-Ural"]. Moskva: Veche.
- Hammal, M. (2018). Lektsiya "Evrey Osmanskoi imperii v XVI–XIX vv." [from Rus.: Lecture "The Jew of the Ottoman Empire in the 16th - 20th centuries"]. February 10, https://www.youtube.com/watch?v=gvN5U-0IINN4&ab_channel=%D0%95%D0%B2%D1%80%D0%B5%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9%D0%BC%D1%83%D0%B7%D0%B5%D0%B9%D0%B8%D1%86%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%80%D1%82%D0%BE%D0%BB%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8 (accessed 20 June 2022).
- Hammal, Maksym. (2013). Lekciâ "Karaimy i ideololgiâ: poâvlenie karaimskoho nacionalizma" [from Rus.: Lecture "Karaites and Ideology: the Emergence of Karaite Nationalism"]. August 14, https://www.youtube.com/watch?v=tWDNVGUoJ1U&t=2832s&ab_channel=%D0%95%D0%B2%D1%80%D0%B5%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9%D0%BC%D1%83%D0%B7%D0%B5%D0%B9%D0%B8%D1%86%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%80%D1%82%D0%BE%D0%BB%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8 (accessed 20 June 2022).
- Interv'û s Vasiliem Bermanom i Bernarom Goldiny, Častnyj arhiv Mihaila Tâglogo [from Rus.: Interview with Vasily Berman and Bernard Goldin, Private archive of Mikhail Tyagliy]. (2018).
- Interv'û s Ūriem Sapry, Častnyj arhiv Mihaila Tâglogo [from Rus.: Interview with Yuri Sapry, Private archive of Mikhail Tyagliy]. (2018).

- Kirimal, E. M. (1952). *Der Nationale Kampf der Krimturken* [from Germ.: The National Struggle of the Crimean Turks]. Emsdetten: Verlag Lechte.
- Kizilov, M. (2015). *The Sons of Scripture. The Karaites in Poland and Lithuania in the Twentieth Century*. Warsaw: De Gruyter Open Poland.
- Konsul'taciâ* avtora z kerivniceû sektoru kraîn SND u viddilî "Pravdeniki narodiv svîtu Âd Vašem Kateû Guzarovoû [from Ukr.: Consultation of the Author With the Head of department CIS at "Righteous Among the Nations" Office at Yad Vashem Katya Guzarova]. (2022).
- Krymčaki*. (2012) *Krymchaki, Chast' 1*. [from Rus.: Krymchaks. Part 1]. May 11, https://www.youtube.com/watch?v=3SQTLyKMHQQ&ab_channel=%D0%9C%D0%B8%D1%85%D0%B0%D0%B8%D0%BB%D0%98%D0%B7%D0%BC%D0%B5%D1%80%D0%BB%D0%B8 (accessed 20 June 2022).
- Kurtyev, A., Kurtyeva, A., Kurtyev, D. (2014), No title, June 7, https://righteous.yadvashem.org/?search=%D0%BA%D0%B5%D1%80%D1%87%D1%8C&searchType=righteous_only&language=ru&itemId=4035674&ind=1 (accessed 20 June 2022).
- Landscape*. (2013). *Landscape Information*. July 11, <https://www.tclf.org/landscapes/babi-yar-park> (accessed June 7, 2022).
- List Vitkora Polișuka Peru Rudlingu*. (2007). 9 bereznia.
- Melman, K. (2016). *Bol'soe serdce Saidè – kak krymskaâ tatarka spasla evrejskih detej ot nacistov* [from Rus.: Big Heart of Saide – How a Crimean Tatar Woman Saved Jewish Children from the Nazis]. April 5, <http://hadashot.kiev.ua/content/bolshoe-serdce-saide-kak-krymskaya-tatarka-spasla-evrejskih-detey-ot-nacistov> (accessed 20 June 2018).
- Minich, B. (2014). Yom tekun – yom hazikaron leyehudim Krim shenasfu beShoah [from Hebr.: Yom Tikun – Holocaust Memorial Day of Crimean Jews]. May 5, <https://www.rabbiminich.org/TKUN?fbclid=IwAR2xw5YOkk7UwFPQXvXALLk04N-GwBHrHsjKbtoUpVfoSamoltxQL74QrYM> (accessed 7 June 2022).
- Motyka, G. (2008). Kolaboracja na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej 1941–1944 [from Pol.: Collaboration in the Eastern Borderlands of the Second Polish Republic 1941–1944]. *Pamięć i Sprawiedliwość*, 7/1 (12): 183–197.
- Nakhmanovych, M. (up.). (2017). *Babin Âr: pam'ât' na tli istorii. Putivnik dlâ vçitelâ: zbîrnik navçal'no-metodiçnih rozrobok škil'nih zanât' na osnovi virtual'noi vistavki ta dokumental'nogo fil'mu (2017)* [from Ukr.: Babyn Yar: Memory Against the Background of History. Guide for the Teacher: a Collection of Educational and Methodological Developments of School Classes Based on a Virtual Exhibition and a Documentary Film]. Kyiv; Muzei istorii mista Kyieva, Ukrainyskyi instytut natsionalnoi pamiaty, Ukrainsko-yevreiska zustrich, Hromadskyi komitet "Babyn Yar", Laurus.
- Nalibekov, A. (1943). Mohameddani – vorogi bol'shevizmu [from Ukr.: Muslims – Enemies of Bolshevism] *Nova Ukraina*, 15 sichnia.
- Nenavist' do židiv v Tureççini zrostaê* [from Ukr.: Hatred of Jews in Turkey is growing]. (1942). *Nova Ukraina*, 20 zhovtnia.
- Nova Ukraina*. (1942). *Nova Ukraina*, 13 hrudnia.
- Omel'çenko, I. (1990). *U spil'nij mogilî Babynogo Âru* [from Ukr.: In Common Grave of Babyn Yar]. V borot'bi za Ukraïns'ku Deržavu, Vînnipeg: Svîtova liga Ukraïns'kih poliçniçnih vâzniv, 901–903.
- Pobeda germanskoho naroda... (1942)* [from Rus.: The Victory of the German people]. *Pobeda germanskoho naroda oznaçet osvoboždenye vsego Vostoçnogo mira. Azat Krym*, 17, 20 marta. *Pobeda hermanskoho naroda... (1942)*. Cited from: Tiahlyi, M. (2006). Antisemitskaâ doktrina na stranicah krymskotatarskoj gazety "Azat Krym" (1942–1944), *Naukovi zapysky*, Zbirnyk, 30. Kyiv: Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy.

- Poliszczuk, W. (1994a). *Gorzka prawda – zbrodnicość OUN-UPA – rozprawa doktorska* [from Pol.: The Bitter Truth – Criminality of the OUN-UPA – Doctoral Dissertation]. Toronto: without publisher.
- Poliszczuk, W. (1995b). *Girka pravda. Zločinnist' OUN-UPA (Spovid' ukraïncâ)* [from Ukr.: Bitter Truth. Criminality of the OUN-UPA (Confessions of a Ukrainian)]. Toronto: without publisher, http://kalusz.io.ua/s159196/viktor_polishchuk_girka_pravda_zlochinnist_oun-upa (accessed 20 June 2018).
- Poliszczuk, W. (1995c). *Ideologia nacjonalizmu ukraińskiego według Dmytra Doncowa* [from Pol.: The ideology of Ukrainian nationalism according to Dmytro Doncov]. Warszawa: Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej Okręg Wołyń. Toronto: without publisher.
- Poliszczuk, W. (1997d). *Akcja Wisła – próba oceny* [from Pol.: Operation Vistula – an attempt at evaluation]. Toronto: without publisher.
- Poliszczuk, W. (1997e). *Ocena polityczna i prawna OUN i UPA* [from Pol.: Political and Legal Assessment of the OUN and UPA]. Toronto: without publisher.
- Poliszczuk, W. (1997f). *Falszowanie historii najnowszej Ukrainy* [from Pol.: Falsification of the Contemporary History of Ukraine]. Toronto: without publisher.
- Relacja policjanta...* (1998). *Relacja policjanta* [from Pol.: Police Officer report], oprac. Grzegorz Motyka. *Karta* 24: 126–140.
- Tarnavs'kij, M. H. (1971). 30-riččâ tragedii u Babinomu Âru [from Ukr.: 30th anniversary of the tragedy in Babyny Yar], *Naš šlâh*, 20 lystopada, 47.
- Taiševa, S. (2021). *Bahčisarajskaâ istoriâ: ot Sajde Arifovoj do Rustema Derviša* [from Rus.: Bakhchisaray Story: from Saida Arifova to Rustem Dervish], May 5, <https://tatar-congress.org/ru/blog/bahchisarayskaya-istoriya-ot-sayde-arifovoy-do-rustema-dervisha/> (accessed June 7, 2022).
- True courage... (2002). True courage of one who had to act, March 4, <https://www.smh.com.au/national/true-courage-of-one-who-had-to-act-20021001-gdfol1.html> (accessed June 7, 2022).
- Tugušev, I. (1943). List do redakcii [from Ukr.: Letter to the Editor]. *Vinnytski visti*, 7 zhovtnia.
- Tugušev, I. A. (2022). No title, November 5, <https://bessmertnybarak.ru/books/person/2004340/> (accessed June 7, 2022).
- Usač, A. (2021). "Vi vsi – moi rodiči, i â – Vaš rodič". Pro ukraïns'kogo Pravednika narodiv svitu, âkij zaginuv u GULAGu [from Ukr.: "You Are All My Relatives, and I Am Your Relative". About the Ukrainian Righteous Among the Nations, who Died in the Gulag]. *Zaxid.Net*, September 5, https://zaxid.net/statti_tag50974/, https://zaxid.net/vi_vsi_moyi_rodichi_i_ya_vash_rodich_n1525778?fbclid=IwAR12xRnnL5o6DXvnA6zcVwGH5eue81XQbpgLSnJoZcwWgK1ceAiYpQfLNr4 (accessed June 8, 2022).
- Zeltser, A. (2018). *Unwelcome Memory: Holocaust Monuments in the Soviet Union*. Jerusalem: Yad Vashem Publications.